

Кислий Анатолій Михайлович –
заступник начальника ГУ МВС України
в Київській області, доктор юридичних
наук, старший науковий співробітник

Щодо визначення елементів оперативно-розшукової характеристики злочинів у сфері економіки, що вчиняються організованими групами

У статті розкрито теоретичні проблеми удосконалення оперативно-розшукової характеристики злочинів, що вчиняються у сфері економіки організованими групами.

Ключові слова: криміналізація економіки, оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукова характеристика, злочин, злочинна діяльність, організовані злочинні групи.

Однією з особливостей сучасного етапу соціально-економічного розвитку України є значна криміналізація економіки, ознакою якої є використання економічних інститутів для маскуванню злочинної діяльності або вчинення злочинів.

При розробленні оперативно-розшукової характеристики будь-якого злочину необхідно брати до уваги, що злочинність, як складне соціальне явище, досліджується багатьма соціально-правовими науками які, враховуючи характер загального об'єкту пізнання як свого безпосереднього предмету, визначають відповідну сферу об'єктивної дійсності, тобто вивчають ті параметри досліджуваного злочину, які відповідають вимогам (і є предметом дослідження) саме їх наук. Необхідно зазначити, що визначення оперативно-розшукової характеристики будь-якого злочину неможливе без аналізу його характеристик, визначених іншими галузями юридичної науки. Так, Д. В. Гребельський відзначає тісне співвідношення криміналістичної та оперативно-розшукової характеристик злочинів [1, С. 18–19].

Незважаючи на те, що поняття “оперативно-розшукова характеристика” є ключовим у теорії оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД), науковці ще не дали цьому терміну загальноприйнятого визначення. У зв'язку з цим, серед науковців ведеться гостра полеміка

з цього питання, обґрунтовуються різні підходи до його дефініції, а, отже, існує можливість певною мірою його довільного тлумачення та висловлення власної точки зору на цю проблему.

З розвитком єдиної теорії оперативно-розшукової діяльності як юридичної науки, нерозривно пов'язаної з іншими науками кримінального циклу, назріла потреба осмислення й визначення вихідних, базових категорій і термінів, тобто їх легальна дефініція. Уявляється, що кількість і якість дефініцій в теорії ОРД, як і в інших галузях права, можна оцінювати за критеріями, запропонованими в юридичній літературі:

ступінь охоплення правовою термінологічною лексикою всього спектру відносин у сфері ОРД;

наявність і ступінь виправданості дефініцій в нормативно-правовому тексті;

ступінь відповідності терміну поточному змісту викладеного в ньому поняття [2].

Вченими-правознавцями К. В. Антоновим, В. М. Аتماжитовим, Б. І. Бараненком, В. В. Голубцем, Е. О. Дідоренком, О. Ф. Долженковим, В. Л. Ортинським, В. Д. Пчолкіним, Б. Г. Розовським, В. Є. Тарасенком, К. М. Тарсуковим, В. П. Шиенком та іншими оперативно-розшукова характеристика злочинів розглядається під різними кутами зору. В їхніх працях маємо також можливість ознайомитися з оперативно-розшуковою характеристикою окремих видів господарської діяльності.

Оперативно-розшукова характеристика у сфері економіки й промисловості має деякі складнощі, оскільки вимагає професійних знань про особливості різноманітних напрямів і специфічної організації в них агентурно-оперативної роботи. Однак вона дозволяє більш цілеспрямовано й ефективно аналізувати галузеві зв'язки цих підприємств, фінансову і господарську діяльність, визначає оптимальну обстановку.

К. М. Тарсуков і В. П. Шиенок під характеристикою злочину, здійсненою з позицій ОРД, розуміють опис протиправного діяння і тим чи іншим способом пов'язаних з ним явищ (процесів), зокрема, криміногенне або кримінальне середовище, передзлочинна поведінка тощо з метою створення умов (засад) для розробки рекомендацій, застосування яких сприяє більш ефективній боротьбі зі злочинністю [3].

В. Д. Пчолкін визначає поняття оперативно-розшукової характеристики злочину як сукупність кримінально-правових, криміналістичних, кримінологічних, психологічних та інших упорядкованих і взаємозалежних між собою ознак, що мають розвідувально-пошуковий характер і розглядаються з позицій ефективного застосування оперативно-розшукових сил, засобів і методів щодо виявлення, запобігання, розкриття й розслідування злочинів [3].

На думку В. Є. Тарасенка, оперативно-розшукова характеристика злочинів формується на основі як офіційних, так і конфіденційних

відомостей, та являє сукупність кримінально-правових, криміналістичних, кримінологічних та інших упорядкованих і взаємозалежних між собою специфічних ознак, які розглядаються з позицій ефективності застосування оперативно-розшукових сил, способів і методів у боротьбі зі злочинністю [3].

Е. О. Дідоренко та Б. І. Бараненко роблять висновок, що оперативно-розшукова характеристика – це складна інформаційна модель, яка поєднує комплекс специфічних ознак, особливостей, що характеризують злочинні прояви чи певні акти людської діяльності у поєднанні з безпосередніми причинами й умовами, а головне – у взаємозв'язку з потенційно кримінальним соціальним оточенням [4].

На думку відомого російського фахівця в галузі оперативно-розшукового права В. М. Агмажитова, оперативно-розшукова характеристика умовно складається з двох взаємозалежних і взаємообумовлених частин:

сукупності відомостей про стан злочинності, отриманих з офіційних джерел, у т. ч. статистичних даних, результатів соціологічних опитувань, які використовуються в кримінально-правовій, криміналістичній, кримінологічній та інших характеристиках;

інформації про стан злочинності, отриманої з оперативних джерел (повідомлень громадян, які сприяють оперативним підрозділам ОРД на конфіденційній основі, результатів застосування сил, способів і методів проведення оперативно-розшукових заходів, відомостей, отриманих від оперативних, оперативно-технічних підрозділів МВС, УМВС).

Отже, оперативно-розшукова характеристика злочинів є важливим зв'язуючим елементом між теорією ОРД та практичною діяльністю оперативних підрозділів і створює передумови їх ефективної діяльності з запобігання та розкриття злочинів. До найбільш важливих елементів оперативно-розшукової характеристики злочинів, що вчиняються в сфері економіки організованими групами, слід віднести: стан, структуру та динаміку зазначених злочинів; спосіб підготовки, вчинення та приховування злочину; можливе місце вчинення; об'єкт злочинного зазіхання; особливості, що характеризують особистість злочинця; причини та умови, що сприяють учиненню таких злочинів.

Тобто, враховуючи сферу регулювання та об'єкт злочинного посягання, іншими будуть і дії оперативних працівників щодо пошуку ознак злочинів, перевірки первинної інформації та оперативної розробки посадових осіб, які обґрунтовано підозрюються в учиненні злочинів.

Під оперативно-розшуковою характеристикою злочинів, що вчиняються в сфері економіки, розуміється система впорядкованих і взаємопов'язаних ознак кримінально-правового, кримінологічного, криміналістичного та інших параметрів, які акумулюють у собі загальні ознаки даного виду (групи) злочинів і є основою для розробки типових рекомендацій по

оперативно-розшуковому забезпеченню виявлення, запобігання та розкриття зазначених злочинів.

Відомо, що характеристика конкретної економічної сфери охоплює велику кількість структурних елементів, які відображають складні внутрішні процеси в організації взаємодії всіх її ланок, а також інші, специфічні, притаманні лише цій сфері, фактори. Тому, зважаючи на необхідність визначення домінуючих, істотних ознак, вирішальне значення, на нашу думку, потрібно надавати урахуванню економічної орієнтованості галузі, особливостям її правового регулювання, якими, наприклад, можуть бути:

спеціальні норми законодавства щодо функціонування окремих елементів внутрішньої структури галузі економіки;
знання фінансово-господарської сфери.

Оперативно-розшукова характеристика часто залежить від кримінально-правових аспектів певних складів злочинів. Така тенденція пов'язана з тим, що оперативні працівники, здійснюючи документування злочину, прагнуть фіксувати факти, які підтверджують наявність у діях особи та наслідках таких дій елементів складу злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України.

Об'єктом злочинів у сфері економіки є порушення охоронюваних кримінально-правовими нормами суспільних відносин, що належать до цієї сфери, тобто злочини, пов'язані зі здійсненням фінансово-господарської діяльності.

Об'єктивна сторона злочинів у сфері економіки полягає у вчиненні суспільно небезпечного посягання на охоронюваний законом об'єкт (правовідносини у сфері економіки), яким цьому об'єктові заподіюється шкода або створюється загроза її заподіяння.

Суб'єктивною стороною злочину в сфері економіки є спрямування волі особи на порушення встановленого порядку в цій сфері, відображення процесів у її свідомості у зв'язку з учиненням злочину, ставлення до суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Суб'єктом злочинів цієї категорії може бути будь-яка фізична осудна особа, яка досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Необхідно зазначити, що оперативні працівники в процесі пошуку ознак злочинів не отримують одразу інформацію щодо конкретного злочину. Первинна інформація аналізується та перевіряється і тільки за кінцевим результатом такої перевірки можна зробити висновок про наявність у діях особи ознак конкретного злочину, передбаченого статтею Кримінального кодексу України.

Аналізуючи кримінологічну складову оперативно-розшукової характеристики економічної сфери держави, необхідно зазначити, що це найбільш інформаційно містка складова, оскільки в ній зосереджуються відомості, які слугують емпіричною базою, фундаментом для подальшої кримінально-правової та криміналістичної характеристики.

Проведене узагальнення результатів боротьби зі злочинністю і правопорушеннями у сфері економіки свідчить, що, незважаючи на наявність недоліків економічного, правового та організаційного характеру, в країні ще не створено ефективну правову систему протидії порушенням законодавства у цій сфері, а тіньові процеси набувають небувалого розмаху.

Результатом такого стану справ є поширення злочинності, насамперед, щодо втягування до протиправної діяльності службових осіб органів влади і управління, контролюючих та інших органів, уповільнення розвитку виробництва, інвестиційні кошти використовуються не за цільовим призначенням, посилюються інфляційні процеси, збільшуються втрати бюджету від ненадходження митних та інших обов'язкових платежів і зборів, набувають більш яскравого вираження соціально-економічні проблеми.

Оскільки діяльність оперативних підрозділів ДСБЕЗ здійснюється “від особи злочинця – до факту злочину”, то важливе значення в структурі оперативно-розшукової характеристики займає характеристика особи злочинця.

Під поняттям “особа економічного злочинця” ми розуміємо сукупність таких істотних і стійких корисливо-індивідуалістичної спрямованості морально-психологічних установок, властивостей та ознак, різною мірою притаманних особам, які вчинили економічний злочин або займаються економічною злочинною діяльністю, а їх загальна характеристика відтворюється в сукупності соціально-демографічних, морально-психологічних і кримінально-правових ознак.

Для складання кримінологічної характеристики особистості сучасного корисливого економічного злочинця доцільно з'ясовувати такий перелік його властивостей та якостей, які дозволяють встановити причинні зв'язки і найближчі ланцюжки, що ведуть до характеру злочинного промислу, кримінального середовища, органів влади, соціальних інститутів. Тому можна скористатися виробленим у вітчизняній кримінології системним угрупованням ознак (структурою особистості злочинця), які відображають наступні особливості: соціально-демографічні; кримінально-правові; морально-психологічні.

Звичайно, обсяг цих особливостей буде обмеженим у силу усіченої статистики і скритності сучасних корисливих економічних злочинців.

У якості джерел інформації ми зверталися до офіційної статистики МВС України, у необхідних випадках корегуючи її даними, отриманими з матеріалів кримінальних справ, опитування працівників підрозділів боротьби з економічним злочинами та з організованою злочинністю, а також опублікованих у засобах масової інформації.

Характеризуючи особистість злочинців, які вчиняють сучасні корисливі економічні злочини, не можна не помітити рівне співвідношення чоловіків і жінок (60 % – 40 %).

Приблизна рівновага статі, яка спостерігається в сучасній корисливій економічній злочинності, обумовлена тим, що жінки традиційно частіше чоловіків займають посади, пов'язані з виконанням облікових, бухгалтерських функцій; обслуговуванням товарно-матеріальних цінностей у торгівлі та сфері побутового обслуговування.

В привласненнях, що вчиняються організованими групами за участю посадових осіб, біля третини всіх засуджених – чоловіки.

Ще більш високий відсоток чоловіків серед осіб, засуджених за хабарництво (біля 70 %), що прямо пов'язано з виконанням спеціальних виконавчо-розпорядничих функцій, властивих управлінській ланці.

Вікова характеристика відзначається зміщенням до більш старших вікових категорій порівняно із загальною злочинністю. Особи у віці 18–19 років складають близько $\frac{1}{4}$ у загальній кількості виявлених осіб, що вчинили корисливі економічні злочини. Основну ж вікову групу створюють особи 30 років і старше (75 %) (відповідний віковий показник для загальнокримінальної злочинності – 44,1 %).

Сімейний стан. Переважна більшість засуджених на час вчинення економічних злочинів була одружена (61,1 %), розлучені складають 26,2 %, неодружені та незаміжні – 12,7 %. Такий значний відсоток осіб, які перебували у шлюбних відносинах на момент вчинення злочину, пояснюється, по-перше, тим, що велика частина засуджених перебувала вже у достатню зрілому віці. По-друге, хоча сім'я і розглядається багатьма кримінологами як важливий профілактичний захід, однак при вчиненні економічних злочинів попереджувальна роль сім'ї недостатньо ефективна. Це обумовлюється тим, що одним із мотивуючих факторів учинення таких злочинів є намагання покращити матеріальне становище сім'ї, яка також користується отриманими від вчинення злочину матеріальними благами. І, по-третє, сімейні відносини в осіб, які вчинили економічні злочини, більш міцні, тому що у 80,2 % засуджених були діти: у 44,4 % – одна дитина, у 31,8 % – дві дитини, у 4,0 % – три і більше. Лише 19,8 % не мали дітей.

Соціально-психологічна характеристика. Соціально-психологічна структура особи включає, передусім, соціально обумовлені індивідуальні особливості, психологічні процеси, систему потреб, спрямованість особи, соціальні установки та орієнтації, моральні якості, знання, звички, досвід. Соціально-психологічний механізм індивідуальної поведінки надзвичайно складний. Людина, як правило, добре знає морально-правові принципи, але дотримується їх вибірково. І ця вибірковість особливо яскраво проявляється при вирішенні питань забезпечення належних умов свого матеріального існування.

Забезпечення належних умов матеріального існування людини як біологічної та соціальної істоти, безумовно, є головним, домінуючим фактором її соціальної діяльності та активності. Матеріальні потреби є в усіх

людей і коло їх різноманітне. В одному випадку – це потреби у продуктах харчування, модному одязі, хорошій квартирі, машині; в іншому – в предметах комфорту, розваги; а, в третьому – в накопиченні грошей, коштовностей тощо. Виходячи з цього, у кримінологічній літературі виділяють чотири ступені потреб: 1) життєво необхідні потреби, які забезпечують мінімум умов існування людського організму; 2) нормальний стандарт потреб; 3) завищений обсяг потреб, який ще не став суспільною нормою; 4) збочені потреби, задоволення яких об'єктивно суперечить розвитку особистості та суспільства. Таким чином, учинення економічних злочинів і обумовлюється актуальними або потенційними матеріальними потребами людини та їх задоволенням у даний момент або в майбутньому.

Мотивами вчинення економічних злочинів за матеріалами вивчених кримінальних справ були такі: корисливі мотиви – 47,3 %, важке матеріальне становище – 23,8 %, задоволення повсякденних потреб – 14,8 %, не встановлено – 14,1 %.

У першу чергу, оперативних працівників цікавлять особи, які можуть бути суб'єктами зазначених злочинів.

Серед багаточисленних типологій (класифікацій) злочинної поведінки у сфері економіки, на нашу думку, найбільш придатна для практичного використання класифікація, яка ґрунтувалася б на соціально-рольовій функції особи, що бере участь в економічній діяльності та її регулюванні, оскільки враховує важливі елементи механізму злочинної економічної поведінки, на які, в першу чергу, мають бути націлені заходи запобігання [5].

Виходячи з цього критерію та спираючись на результати опитування респондентів, вважаємо за можливе виділити такі класифікаційні групи: 1) посадові особи органів влади та управління (про що зазначили 45 % опитаних); 2) власники, співвласники підприємств (37 %); 3) працюючі по найму матеріально-відповідальні особи, технічні працівники (10 %); 4) особи, причетні до економічної діяльності (8 %).

До першої групи вказаних осіб слід віднести представників органів влади та управління, які беруть участь в економічній діяльності та її регулюванні й які різними протиправними шляхами сприяють вчиненню злочинів, самі їх вчинюють за рахунок доступу до майна. Другу групу складають власники і співвласники підприємств, які дають безпосередні вказівки на ведення цілеспрямованої незаконної економічної діяльності, забезпечують необхідні для цього умови, ресурси, організують її проведення.

Третю групу складають особи, які працюють по найму, здійснюють технічне забезпечення економічної діяльності, контроль за рухом матеріальних цінностей, документальне його оформлення тощо.

Четверта група – це переважно суб'єкти економічних злочинів, які хоча безпосередньо і не беруть участь в економічній діяльності, од-

нак посягають на економічні відносини шляхом виготовлення або збуту підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї, підроблених знаків поштової оплати і проїзних квитків, марок акцизного збору, недержавних цінних паперів.

З точки зору вирішення проблем запобігання економічним злочинам, що вчиняються організованими групами, важливе значення має і виділення осіб, які вчинили економічні злочини, за ознаками спеціального суб'єкта залежно від сфери економічної діяльності.

Кожен лідер організованої злочинної групи має наближену особу, яка підтримує зв'язок з корумпованими працівниками банківських, кредитно-фінансових, правоохоронних органів та органів влади. Корумповані зв'язки використовуються злочинним угрупованням з метою одержання інформації про фінансовий стан підприємств, надходження грошових коштів на рахунок підприємця, укладення між підприємцями угод та ін. Особливий інтерес для організованих злочинних угруповань, на думку оперативних працівників, становлять податкові органи (32 % опитаних), банківські установи (39 %), органи влади (29 %), працівники яких можуть надавати інформацію про фінансовий стан комерційних структур, відомості про їх ухилення від сплати податків тощо. За відсутності вищевказаних зв'язків членами ОЗГ виконуються дії по встановленню їх різними способами (підкуп, погроза, шантаж).

Під керівництвом лідера знаходяться кілька "офіцерів", кожен з яких відповідає за певний вид злочинного промислу. "Офіцери" – це здебільшого особи, які мають значний досвід учинення злочинів, зокрема вимагань. Досвід дозволяє "офіцерам" обирати найбільш доцільні шляхи вчинення вимагань, використовувати всілякі способи уникнення відповідальності, використовуючи особистий досвід учинення злочинів, передаючи його менш досвідченим членам організованих злочинних груп.

Визначення категорій осіб, які можуть брати участь у злочинній діяльності (при вчиненні кримінального банкрутства), надасть змогу оперативним працівникам здійснювати оперативний пошук ознак, що свідчать про вчинення кримінальних банкрутств окремими особами.

Необхідно зазначити, що основне значення в структурі оперативно-розшукової характеристики має дослідження способів учинення злочинів. Спосіб учинення злочину є центральним елементом оперативно-розшукової характеристики злочинів й головною передумовою оперативного, а потім і процесуального пізнання фактів та обставин, пов'язаних з підготовкою і вчиненням конкретного злочину, встановлення винуватості та ступеню причетності до нього тих або інших осіб, визначення напрямку пошуку й фіксації даних, що мають доказове значення. В. В. Чурпіта та І. В. Сервецький визначають спосіб учинення злочину як систему обумовлених об'єктивними та суб'єктивними факторами взаємопов'язаних дій осіб по підготовці, вчиненню та при-

Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)

ховуванню злочину, що відповідають цілям такого злочину, поєднані загальним умислом, у залежності від наявної ситуації досягаються повністю або частково. З нашої точки зору, спосіб учинення злочину тісно пов'язаний з об'єктивною стороною (як елементу складу злочину).

Знання певних обставин підготовки або вчинення конкретного злочину, дозволяє з певною вірогідністю визначити можливий спосіб цього злочину. З іншого боку, знання способу вчинення злочину надає можливість змодельовати можливу поведінку розроблюваних осіб, визначити де та які сліди злочинної діяльності можуть бути або вже залишені, що суттєво полегшує діяльність з виявлення джерел фактичних даних, їх фіксації та забезпечення їх наступного використання в якості доказів у кримінальному судочинстві.

Список використаних джерел

1. Гребельский Д. В. О соотношении криминалистических и оперативно-розыскных характеристик / Д. В. Гребельский // Криминалистическая характеристика преступлений : [сб. науч. тр.] – М. : Акад. МВД СССР, 1984. – С. 17–23.
2. Долженков О. Ф. Теоретичні питання становлення політики протидії створенню інфраструктури злочинного світу засобами оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук / О. Долженков. – К., 2002. – 32 с.
3. Організована злочинність в Україні / за ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К. : НАВСУ, 1999. – 124 с.
4. Бараненко Б. И. Организованная преступность: признаки, структура и применение оперативно-розыскных средств и методов борьбы с нею / Б. И. Бараненко // Организованная преступность и борьба с ней на современном этапе. – К. : НИИРИО КВШ, 1991. – С. 8–21.
5. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30 черв. 1993 р. № 3341-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358.

В статье раскрыты теоретические проблемы усовершенствования оперативно-розыскной характеристики преступлений, которые совершаются в сфере экономики организованными группами.

The article deals with the examination of the theoretical problems of improvement of operative-investigative characteristic of crimes in the economic spheres committing by the organized groups.

Стаття надійшла до редакції журналу 12 листопада 2012 року.